LR, 1958, m. 2.

I. BUDAI-DELEANU, TEORETICIAN AL LIMBII LITERARE

DE

ION GHEȚIE

Examinarea opiniilor scriitorilor romîni în legătură cu problemele limbii literare se bucură de-o atenție deosebită în ultima vreme. Expuse inițial ca parte introductivă la cercetările închinate limbii și stilului scriitorilor, părerile teoretice au început să constituie cu timpul obiectul special al unor studii și, recent, al unei antologii consacrate acestei probleme.[1] Atenția cercetătorilor a fost solicitată îndeosebi de personalități aparținînd epocilor mai apropiate, care și-au înmănuncheat adesea opiniile în lucrări dedicate cu precădere unor chestiuni de acest gen. Părerile scriitorilor de la începutul secolului trecut, deci din epoca în care s-au pus bazele aspectului modern al romînei literare, n-au fost urmărite îndeaproape. E adevărat că, în marea majoritate a cazurilor, ne întîmpină opinii fragmentare și incidentale, care dovedesc un interes trecător și prea puțin adîncit din partea autorilor lor. Scriitorii Școlii Ardelene sînt singurii care s-au preocupat mai pe larg de această chestiune, deși atenția pe care au acordat-o limbii literare n-a dus la alcătuirea unor lucrări destinate să urmărească exclusiv această problemă. Dintre protagoniștii acestui curent, cel despre care avem, în această privință, cunoștințe insuficiente este Ion Budai-Deleanu. Faptul este explicabil, dacă ne gîndim că opera literară a autorului oferă puține date în acest sens și că scrierile sale lingvistice n-au interesat, în mod temeinic, pe nimeni, după descrierea pe care le-a făcut-o, în 1870, Papiu-Ilarian[2].

---

[1] Gh. Bulgăr, *Scriitorii romîni despre limbă și stil. Culegere de texte, introducere și glosar de* ..., București, 1957.

[2] Într-o prezentare a manuscriselor lui Budai-Deleanu (inclusă în capitolul *Ioane Deleanu și Sam. Crișanu* din lucrarea *Gramatiștii și ortografiștii romîni* a lui T. Cipariu) în „*Archiva*

BDD-A10395 © 1958 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 20:53:43 UTC)

Parcurgerea manuscriselor procură cercetătorului satisfacția de-a constata că problemele limbii literare s-au bucurat, în urmă cu o sută cincizeci de ani, de o atenție care nu le va fi acordată decît rareori în prima jumătate a secolului trecut.

Problemele limbii literare îl preocupă pe scriitor în aproape toate lucrările sale lingvistice, fără a forma însă obiectul unui studiu special. Singura scriere care discută mai pe larg această chestiune, *Dascalul românesc pentru temeiurile gramaticii românești*[1], este un comentariu dialogat asupra gramaticii sale scrise în limba romînă, în care problemele atacate sînt numeroase. E necesară, deci, o parcurgere a tuturor lucrărilor sale științifice și, cîteodată, o referire la cele literare, pentru a-i reuni opiniile despre limba romînă literară. Punctul de pornire trebuie să-l constituie cele mai vechi lucrări ale sale : versiunea primă a *Țiganiadei* și *Kurzgefasste Bemerkungen über Bukowina*. În amîndouă, autorul constată starea de necultivare a limbii și incapacitatea ei de a sta la baza unei culturi și-a unei literaturi noi. Limba romînă, scrie Budai-Deleanu în *Scurte însemnări asupra Bucovinei*, este cu totul necultivată, săracă, rustică. Romînii scriu așa cum vorbesc, adică fără respectarea strictă a regulilor, folosind o limbă care n-are un vocabular corespunzător, o gramatică temeinică și o ortografie regulată. Literatura romînă se reduce la două ediții ale scripturii, la o pravilă și la o serie de scrieri istorice și bisericești. Traducerile erau mai numeroase, dar rămîneau de cele mai multe ori în manuscris, deoarece tipăriturile erau rare. Lipsit de o limbă corespunzătoare și de tradiția unei literaturi artistice, autorul își vedea interzisă intrarea în „sîntariul muselor" și trebuia să compună nu o operă de înaltă factură, ci o „jucăreauă"[2]. Crearea unei limbi literare moderne îl preocupă mai ales în primul dialog al *Dascalului*... Păstrînd același limbaj figurat, el vorbește despre palatul muzelor, adică despre știință, și despre necesitatea de a poseda o „limbă a muselor", care să înlesnească pătrunderea într-însul. Existența unei limbi cultivate se constată la toate neamurile „politicite", la care înfloresc învățăturile[3]. La francezi, la germani sau la italieni, se poate observa o diferență între

pentru filologia și istoria", 1870, nr. XXXVI, p. 706—708 și într-o *Relațiune prezentată în ședința plenară a Societății Academice Romîne din 19 septembre 1870 despre manuscriptele lui Ioane Budai Deleanu* în *Analele Societății Academice Romîne*, Seria I, tom. III, p. 105-116.

[1] Un fragment din această lucrare aflată în ms. Ac. nr. 2427, f. 1r°—30r° a fost reprodus de Gh. Bulgăr, *op. cit.*, p. 60—62.

[2] *Prologul* la *Țiganiada*, în *Buciumul romîn*, I (1876), nr. 12, p. 542—543. Vezi pe larg D. Popovici, *Doctrina literară a Țiganiadei lui Budai-Deleanu*, în *Studii literare*, IV (1948), p. 89—90.

[3] *Dascalul* ..., f. 3v°. Întrucît în cursul acestei expuneri, ne întemeiem pe manuscrisele inedite ale scriitorului, nu vom face trimiteri decît atunci, cînd reproducem păreri importante sau cînd transcriem scurte pasaje din text. Procedînd altfel, ar însemna să trimitem la subsol în fiecare moment, fără a crea cititorului posibilitatea să urmărească, în original, ideile scriitorului. În transcrierea citatelor, am renunțat să-l notăm pe *u* final.

BDD-A10395 © 1958 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 20:53:43 UTC)

imba comună și cea a oamenilor culți, între vorbirea din orașele importante i cea de la țară[1]. Deosebirile care pot fi stabilite în felul acesta nu creează prăpastie între cele două aspecte ale limbii. Limba literară este de fapt imba „de obște" a poporului, purificată de toate „smintelile" pe care le onține, adusă la reguli gramaticale și îmbogățită în sfîrșit printr-o serie le cuvinte „obicinuite la învățături"[2]. Era singura modalitate, crede Budai-)eleanu, de a se învăța științele și în limba romînă, posibilitate întru totul ealizabilă cu această condiție.

Am văzut că tabloul literaturii romîne, așa cum îl prezenta autorul era leosebit de întunecat și, în liniile sale cele mai largi, nu lipsit de exactitate.) severitate similară manifestă autorul și atunci cînd examinează limba olosită în scrierile vechi. Acestea erau scrise cu litere chirilice într-o limbă incorectă, care utiliza fără discernămînt cuvinte străine. Rari au fost cei care au pus la contribuție o limbă mai bună decît cea a „gloatei".

Dascalul românesc... este, după cum am văzut, un dialog. Personajele sînt dascălul și diacul, care discută, uneori în contradictoriu, problemele dezbătute în gramatică. Prezentarea dramatică a considerațiilor, folosită apoi și de Petru Maior, are meritul de a îngădui autorului să preîntîmpine obiecțiile care i s-ar fi putut aduce și să le răspundă. O astfel de obiecție este cea pe care o ridică diacul, atunci cînd dascălul susține insuficiența limbii contemporane. Afirmația i se pare exagerată învățăcelului, care înțelege să se îndoiască de adevărul ei. Faptul îi dă ocazie dascălului să facă o precizare : limba are, în afara funcției de comunicare între oameni, rolul de a exprima noțiuni din domeniul științelor și al artelor[3]. Dacă luăm în considerație numai prima menire a limbii, se poate spune că s-a vorbit bine și pînă atunci. În cazul cînd avem în vedere științele și artele, cînd „materia" despre care vorbim nu se referă la lucrurile obișnuite, e nevoie de un instrument de expresie superior. Dacă e adevărat că nu putem „să cîntăm pururea *frunză verde*" și să compunem cîntece „de dorul lelii"[4], lucrul acesta nu poate fi realizat dacă vom continua să vorbim ca Oprea cu Bucur în pădure[5]. Era necesară, prin urmare, o transformare adîncă a limbii și faptul acesta îl face pe diac să se întrebe cum va arăta ea în noua ipostază : va avea oare asemănări cu felul în care sînt pronunțate cazaniile în biserici ? Apropierea

---

[1] *Introducere* la *Lexiconul românesc-nemțesc* ..., f. 115v°. *Introducerea*, ca și *Prefația* romînească, de care vom aminti mai jos, sînt cuprinse în vol. I (ms. Ac. nr. 3728). *Prefața* a fost reprodusă, împreună cu prefața germană (*An den deutschen Leser*), de I. Sîn-Giorgiu, precedate de o prezentare sumară a operei lingvistice a scriitorului, în *Lexiconul românesc-nemțesc a* [sic !] *lui Ion Budai-Deleanu*, în *Revista Fundațiilor Regale*, an. XI (1944), nr. 2, p. 391-412.

[2] *Dascalul* ..., f. 3v° — 4r°.

[3] Evident că și în acest caz avem a face tot cu funcția de comunicare a limbii.

[4] *Țiganiada*, ed. Byck, p. 74 și 101.

[5] *Dascalul* ..., f. 5r°.

BDD-A10395 © 1958 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 20:53:43 UTC)

i se pare dascălului posibilă, însă numai cu adăugarea observației că și în scrierile și orațiunile bisericești există multe „împrotiva gramaticei și cu totu[l] rău grăite"[1].

Înainte de a trece mai departe, credem de cuviință să ne oprim o clipă asupra acestor considerații generale. Ele ne arată, în primul rînd, că autorul credea necesară o modificare radicală a limbii, pentru a o face capabilă să servească drept instrument de realizare a unei culturi moderne. În al doilea rînd, el considera limba cărților bisericești drept o cristalizare superioară a vechii romîne literare, ceea ce putea îngădui o apropiere măcar parțială a noii limbi de ea. Afirmație interesantă, pentru că ea ne amintește pe Heliade Rădulescu, care numea printre sursele de constituire a romînei literare moderne limba scrierilor bisericești din literatura veche. Găsim apoi în acest prim dialog al *Dascalului*... o referință care trebuie luată în considerare. Oprea și Bucur nu sînt niște simple nume rustice sau păstorești, ci personajele unei poezii pe care Șincai o publicase în 1805[2]. Versurile lui Șincai sînt într-adevăr „de frunză verde", ca să folosim expresia lui Budai-Deleanu, dar criticarea lor nu înseamnă numai o luare de atitudine împotriva unui numit gen de poezie, ci ne indică și unele rezerve ale scriitorului față de Șincai, de care ne izbim și în alte părți ale operei sale.

Crearea unei „limbi a muselor" i se pare deosebit de grea într-o epocă în care diferențele regionale erau destul de numeroase. În *Prefața* la *Lexicon* el mărturisește că n-are intenția de a-i face pe romîni să-și schimbe „dialectele", ci scrie pentru a fi util timpurilor cînd romînii își vor face o limbă „de obște". Pentru constituirea unei limbi literare era necesară în primul rînd o reformă a ortografiei. Necesitatea scrierii limbii romîne cu caractere latine capătă în sistemul lingvistic al lui Budai-Deleanu o importanță deosebită. De-a lungul gramaticii scrise în limba romînă, acest deziderat revine la tot pasul, cu persistența unei obsesii. De fiecare dată, el e întovărășit, în mod statornic, de condamnarea integrală a scrierii chirilice, de adoptarea căreia se leagă, în bună măsură, decăderea limbii și stadiul de incultură în care a ajuns ea. Nu putem insista acum asupra obiecțiilor pe care autorul le aduce scrierii cu caractere chirilice. Ele duceau în cele din urmă la concluzia că limba romînă nu putea fi „adusă la reguli gramaticești", atîta timp cît scrierea ei se făcea cu alfabetul tradițional. În felul acesta, adoptarea grafiei latine se impunea înaintea oricărei alte operații. Lucrul nu putea fi făcut însă fără învingerea anumitor dificultăți. Principala greutate era

---

[1] *Dascalul* ..., f. 5 v°. Rezervele lui Budai față de limba scrisă în cărțile vechi erau destul de mari, din moment ce în *Prefață* (f. 33v°; *R.F.R*, XI, 2, p. 408) el afirmă că acei care nu erau de acord cu „îndreptarea" limbii, avea libertatea „să să ție și de aci încolea de stilul psaltirii și a *letopiseților*".

[2] Vezi A. Bitay, *O poezie romînească a lui Gh. Șincai*, în *Dacoromania*, III (1922—1923), p. 784—786.

BDD-A10395 © 1958 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 20:53:43 UTC)

diționalismul vorbitorilor de rînd, a celor lipsiți de cultură. El trebuia ă înfrînt și scrierea cu litere latine însușită, chiar dacă „obștea va rămînea lîngă obiceaiul său"[1]. Nici oamenii cultivați nu păreau însă a fi unanimi aprecierea noii norme ortografice, de aceea în dicționar autorul a tranis cuvintele în ambele grafii. Una, cea latină, se adresa mai ales ardeleor și aromînilor din Austria, care începuseră să folosească în scrisorile rticulare alfabetul latin. Cealaltă, tradițională, era făcută pentru uzul itorilor din Moldova și Muntenia, dacă s-ar fi împotrivit celei dintîi[2]. o concesie făcută tradiției, Budai-Deleanu admitea folosirea alfabetului irilic în scrierile bisericești, așa cum opinau, de altfel, Gheorghe Șincai, Maior, Gheorghe Roja și, mai tîrziu, Gergely de Csokotis[3].

O dată operată reforma ortografică, era necesară o ordonare a limbii rin aducerea ei la reguli gramaticale. Alături de necesitatea adoptării rierii cu litere latine, ideea care apare cu cea mai mare claritate și frecvență *Temeiurile gramaticii românești* este fixarea unor norme precise pentru mba vorbită. Abaterea limbii de la formele pe care autorul le consideră leale însemnează pentru el o calamitate tot atît de mare ca și folosirea fabetului chirilic. Între ele, Budai-Deleanu vede o legătură apropiată. imba a început să fie folosită anarhic din momentul în care „alcătuitorii lfabetului „[chirilic] românesc au luat la scrisoare limba cea mai stricată norodului... care și acum almintrele grăiește, adecă pronunțază multe tere..."[4]. Afirmație greu de dovedit, dar care se explică prin faptul că udai-Deleanu consideră drept formă desăvîrșită a limbii romîne, latina. n raport cu ea, și numai în felul acesta, autorul putea să considere o serie le forme drept aberante și să ceară revenirea asupra lor. De aceea, el scrie este tot *u* final și consideră necesară pronunțarea lui, deși afirmă de multe ri că sunetul abia se aude sau chiar indică străinilor, în *Fundamenta*..., ă nu-l pronunțe. Altă evoluție care i se pare nefirească este pierderea nfinitivului lung, pentru folosirea căruia el militează „măcar că în leobște nu se grăiește"[5]. Vocativul masculinelor în *-le* și *-lor* e incorect, a și pluralul în *-i* al substantivelor feminine de declinarea întîi. E greșită pronunțarea *vaci, guri*, în loc de *vace* etc., și aceasta mai ales pentru că n limba veche s-a zis *vace, punge*. Iotacizarea (*puiu, viiu, țiiu*) i se pare greșită. Pentru a demonstra faptul acesta, el aduce o serie de argumente, printre care lipsa de răspîndire a formelor iotacizate și posibilitatea ca unele dintrînsele să se confunde cu ominimele lor. Dacă citim puțin printre rînduri,

---

[1] *Temeiurile gramaticii românești* (ms. Ac. nr. 2425), f. 22 v°.

[2] Toate acestea sînt tratate pe larg în *Temeiurile* ..., f. 13, 14, 15 și 22.

[3] Vezi pentru ultimii doi D. Popovici, *La littérature roumaine à l'époque des Lumières*. Sibiu, 1945, p. 274 și 287. Majoritatea referirilor la scriitorii epocii s-a făcut după această lucrare.

[4] *Temeiurile* ..., f. 22 r°

[5] *Prefața* rominească la *Lexicon*, f. 33r° și v°; *R.F.R.*, p. 408.

BDD-A10395 © 1958 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 20:53:43 UTC)

și afirmațiile autorului ne ajută să facem lucrul acesta, găsim motivul neacceptării lor : fiind forme mai evoluate ele se îndepărtau mai mult de etimonul latin decît formele neiotacizate. În general, autorul consideră formele evoluate drept abateri de la norma limbii și aduce ca argument, de multe ori, limba veche : nu *vărătec, tomnatec, locuri,* ci *veratic, tomnatic, locure,* cum scriau „romînii cei vechi".

Din toate acestea reiese suficient de clar latinismul scriitorului. Discutînd forme romînești, el vede tot timpul înaintea ochilor limba latină, ceea ce-l face să pună sub semnul întrebării o serie de forme și de expresii, în care romîna evoluase pe un drum propriu. Tendința aceasta nu trebuie considerată drept o latinizare, așa cum am fi înclinați să credem, la prima impresie, ci ca o *arhaizare* a limbii. E o îndrumare constantă pe care o vom întîlni nu numai în scrierile științifice, ci și în opera literară a autorului. În exemplele notate mai sus, autorul se declară mai ales pentru formele conservate în monumentele de limbă. Discutînd pronumele demonstrativ, el remarca, cu justețe, că în operele scrise se folosea exclusiv *acest*, în timp ce poporul întrebuința pe *ăst* sau pe *rest*. Budai-Deleanu e de data aceasta pentru formele populare, dar tot pentru motivul că le consideră mai aproape de etimonul latin.

Am greși profund dacă am lăsa să se înțeleagă că autorul vede forme discutabile numai în evoluțiile care se îndepărtează de origine. Gramatica lui Budai-Deleanu are, înainte de toate, un caracter normativ, de cultivare a limbii. Ea examinează o serie de confuzii sau de particularități regionale, pentru a restabili uzul corect. Autorul se declară împotriva repetării pronumelui personal în expresii ca *el mi-au dat mie, mă au învățat pe mine,* forme monstruoase care ar echivala cu lat. *ego tibi dicam tibi* și care constituie „un feli[illegible] vorbă... mai rău și decît țigănesc"[1]. Acest procedeu sintactic e combătut nu pentru că se opune normei latine, ci pentru că e contrazis de logică, și în această privință autorul are perfectă dreptate. El notează folosirea fără discernămînt a pronumelui *însuși* și indică utilizarea lui normală. Alte probleme pe care le discută sînt folosirea lui *-oaie* ca sufix moțional, femininul în *-că* (*romîncă, leașcă*), confuzia dintre *său* și *lui*. Soluțiile pe care le dă n-au fost întotdeauna confirmate de evoluția limbii romîne, dar rațiunea care-i dictează atitudinea este, adeseori, întemeiată. Nu o dată autorul condamnă unele forme regionale, restabilind pronunțarea normală. El amintește confundarea lui *ğ* cu *j* și cere pronunțarea distinctă a celor două sunete. Transformarea lui *e* final în *i* (*fire* > *firi*, *venire* > *veniri*), proprie graiurilor moldovenești, trebuia combătută, dacă se urmărea crearea unei limbi literare unitare.

Din toate aceste observații, concluzia se impunea singură și autorul înțelegea să o materializeze în două dintre cele mai importante lucrări ale

1 *Temeiurile* ..., f. 89 r° Vezi și *Dascalul* ..., f. 6 r°.

BDD-A10395 © 1958 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 20:53:43 UTC)

sale. *Fundamenta grammatices linguae romaenicae seu ita dictae valachicae...*[1] și, mai tîrziu, *Temeiurile gramaticii românești* sînt o confirmare a importanței pe care autorul o acorda gramaticii în fixarea unor norme lingvistice și în stăvilirea anumitor îndrumări divergente.

Pentru scriitorii Școlii Ardelene, problema limbii literare se punea în mod egal, în privința vocabularului, care trebuia făcut apt să slujească zelul cu care poporul romîn se îndrepta către izvoarele culturii. Șincai este cel dintîi care încearcă stabilirea unui criteriu după care se putea constitui configurația lexicală a limbii literare. După el, cuvintele trebuiau selecționate din provinciile unde se vorbea cel mai bine românește și urmau să fie cele „tocmai românești". Ceea ce la Șincai era o simplă opinie, la scriitorii următori, și în special la Maior și la Budai-Deleanu, avea să capete proporțiile unei expuneri sistematice. Cele cîteva cuvinte pe care Șincai le plasa în prefața la *Catehismul cel mare* din 1783 sînt în măsură să ne arate că, și în această privință, crezul lingvistic al Școlii Ardelene cunoaște o precizare timpurie. Apelul la cuvintele limbii din toate provinciile unde se vorbea românește, dar numai la cele „tocmai românești", este un deziderat pe care nici un filolog al timpului, pătruns de noile idei, n-a ezitat să-l treacă în program. El nu lipsea la Maior, la care noțiunea încă vagă de cuvinte „tocmai românești" găsea un echivalent mai exact și numea termenii de origine latină. Identificarea aceasta (ca și premisele din care derivă) se găsește și în operele lui Budai-Deleanu. În *Prefața* la *Lexicon*, atît de prețioasă pentru definirea poziției sale lingvistice, Budai-Deleanu înțelegea să pornească tot de la limba contemporană[2]. El mărturisește zelul cu care a căutat să înmănuncheze în dicționar cuvintele limbii române și își exprimă speranța că, o dată apărută lucrarea, ea va putea fi îmbogățită cu o serie de cuvinte pe care lectorii le-ar fi semnalat. Autorul nu intenționa însă să recolteze toate cuvintele limbii, ci numai pe cele cunoscute de toți românii. În felul acesta se face o primă derogare de la întemeierea pe limba populară, în funcție de un criteriu asemănător celui invocat de Șincai. Limitarea lexicului limbii literare se face în numele unui principiu logic, acela al circulației cuvintelor și al acceptării lor unanime de către toți vorbitorii. Se insistă așadar mai puțin asupra aspectului calitativ al limbii vorbite în țările românești și se acordă criteriului circulației o importanță maximă. El ajunge chiar să anuleze pînă la un punct cerința originală a lui Șincai de a se apela numai la cuvintele „tocmai românești". O dată cunoscuți de toți românii, afirmă Budai-Deleanu, termenii, indiferent de origine, trebuie acceptați fără obiecție[3].

[1] *Fundamenta linguae romaenicae seu ita dictae valachicae usui tam domesticorum quam extraneorum accomodata. Leopoli, anno 1812.* (ms. Ac. 5200).

[2] Discutarea problemelor referitoare la alcătuirea vocabularului limbii literare se face în *Prefață*, f. 9–10, 17–18 și 27–34 passim.

[3] *Prefața*, f. 26 r° și 27 v°; *R.F.R.*, p. 406.

BDD-A10395 © 1958 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 20:53:43 UTC)

Limba populară nu era însă singurul furnizor al romînei literare moderne. În afara ei, un sector tot atît de important care trebuia pus la contribuție erau cărțile și scrisorile, deci limba scrisă, pe care autorul o vedea ca un aspect deosebit de vorbirea curentă. În efortul lor de a moderniza limba literară, scriitorii ardeleni se întemeiau așadar pe tradiția limbii cărturărești. Afirmînd aceste lucruri, Budai-Deleanu a indicat sursele după care trebuia delimitat vocabularul limbii, a precizat ceea ce era necesar să se rețină și măsura în care limba literară se apropia de vorbirea populară și se deosebea de ea. Criteriul era însă unul selectiv și el presupunea că o serie de cuvinte trebuiau neglijate și condamnate la o existență locală. Prin forța împrejurărilor și prin natura delimitării, încercarea avea un dublu aspect : de reținere și de eliminare. Regionalismele trebuiau să fie excluse în felul acesta, și faptul surprinde dacă ne gîndim că scriitorul nostru folosea în opera sa literară numeroase elemente locale. Tentația cuvintelor de origine latină era prea puternică pentru a nu-l obliga să dezerteze de la rigoarea unui principiu absolut. Limba literară avea nevoie și de termeni regionali, cu condiția ca aceștia să descindă din latină. A pune în circulație cuvinte de origine latină care să nu fie cunoscute decît în unele „eparhii" ale Daciei însemna nu numai o tendință de regionalizare a limbii, ci și una de arhaizare, deoarece, în majoritatea cazurilor, termenii se regăseau în vechea limbă și aveau o circulație mai mult decît redusă. De altfel, autorul mărturisește că și-a recoltat o parte a arhaismelor din cărți, ceea ce ne face să bănuim că, în această privință, lecturile sale se referiseră în special la literatura veche. Vînarea cuvintelor rare de origină latină, din care în *Prefață* se dădeau numai trei (*op, propriu, șerb*), era întreprinsă în comentariul *Țiganiadei*. Amintim o parte dintre raritățile recoltate : *lard* (slănină), *să meșie* (= să mestece), *eu viu* (= eu trăiesc), *a deștinde* (= a coborî), *fată în păr* (= *virgo in capilis*, fecioară) sau acceptarea lui *june* și *junie* în sensul originar latinesc. Promovarea lor se făcea concomitent cu eliminarea altora. Autorul e conștient de influența limbilor turcă și greacă în Muntenia și în Moldova și a maghiarei în Transilvania. El arată în *Prefață* că va exclude din dicționar *bucluc, calabalîc, fudulie, eglendisire, șeretlic, peșcheș, tain, tachium*, cuvinte luate de moldoveni de la turci și de la greci. O soartă similară rezervă el cuvintelor de origine maghiară pe care le constată în vorbirea ardelenilor : *chischineu, necrăvălău, hinteu, copirșău, epulet, tistie* etc. Termenul în funcție de care se face eliminarea este existența unui sinonim în limba comună a romînilor din toate provinciile. Existența lui *taur* și a lui *porumb* pretinde, după scriitor, îndepărtarea lui *buhai* și a lui *holub*, folosite numai în Bucovina. Din moment ce o serie de romîni n-au auzit de *alăută* și de *scripcă*, autorul hotărăște să nu le înregistreze în dicționar și să-l noteze numai pe *vioară*.

BDD-A10395 © 1958 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 20:53:43 UTC)

O simplă examinare a cuvintelor îndepărtate se soldează cu rezultate contradictorii. Multe cuvinte erau într-adevăr regionalisme stridente, unele barbarisme, și excluderea lor a fost confirmată de evoluția limbii literare. O parte a lor însă au rămas și, prin pana scriitorilor, au căpătat adăpost în limba artistică. Dacă observăm că acestea din urmă sînt numai cele pe care autorul le constata în Moldova, obținem o primă explicație a selecției inegale care a fost făcută. După propria lui mărturisire, Budai-Deleanu nu cunoștea decît „dialectele" moldovean și transilvănean. Deși vorbirea unor personaje din operele sale literare, ca și anumite observații din comentariul *Țiganiadei*, dovedesc că el cunoștea cîteva particularități muntenești de limbă, totuși mărturisirea clară a autorului indică puținele lui cunoștințe din acest domeniu : „despre provințialismurile celor din Țara Românească nu pot să zic nimica, căci nu am avut prilej a cunoaște mai de aproape dialectul muntenesc"[1]. Autorul cunoștea deci numai graiul moldovenesc (afară de cel natal) și pe acesta cu siguranță din Bucovina. Cunoașterea era însă, fără îndoială, destul de puțin adîncă, din moment ce autorul excludea termeni al căror sinonim precis în limba literară a timpului era greu de găsit. El privea apoi lucrurile din punctul de vedere al ardeleanului și elimina cuvinte necunoscute în Transilvania. În sfîrșit, *Lexiconul*, care trebuia să fie compendiul vocabularului limbii literare, se adresa în primul rînd romînilor din Ardeal și Ungaria, de aceea el conținea o serie de termeni transilvăneni obișnuiți la „țărani și poporul de obște". Iată, deci, că între *Prefață* și *Lexicon*, între teorie și realizare, se anunță de pe acum o linie de demarcație. Ea se adîncește pînă la a deveni un hotar, atunci cînd examinăm materialul inclus în lexicon. La fiecare pas, din fiecare filă aproape, răsar cuvinte regionale, ceea ce ne arată că la Budai-Deleanu, ca și la mulți alți contemporani ai săi, trebuie să se cerceteze nu numai proiectele, ci și rezultatele obținute.

Sinonimia este invocată și atunci cînd autorul cere excluderea unor cuvinte slave intrate prin filieră bisericească[2]. Această atitudine puristă trebuie examinată îndeaproape, înainte de a ne pronunța în legătură cu ea. S-a obișnuit pînă nu de mult o condamnare globală a tuturor procedeelor de epurare a limbii, mai ales atunci cînd ele priveau elementul slav. Atitudinea e explicabilă și trebuie considerată ca o reacțiune împotriva excesele puriste, care frizau absurdul mai ales atunci cînd se îndreptau împotriva termenilor slavi. În privința eliminării unor cuvinte de origine slavă, cerută de Budai-Deleanu, e necesară o precizare și ea nu se poate face decît prin examinarea lexicului limbii romîne, așa cum era el spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Budai-Deleanu înțelegea să facă abstracție de maghiarismele stridente din Ardeal și de grecismele și turcismele care proveneau din jar-

[1] *Prefața* la *Lexicon*, f. 28 v°; *R.F.R.*, p. 407.

[2] Problema e discutată și în prefața germană (f. 6 r° și v° ; *R.F.R.*, p. 398), insistîndu-se asupra pătrunderii termenilor bisericești în limbă. Cf. și *Țiganiada*. ed. Byck, 165 (notă).

BDD-A10395 © 1958 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 20:53:43 UTC)

gonul claselor dominante și pătrunseseră în limba scrisă, fără să cunoască o răspîndire în masele populare. Dacă uneori autorul depășește limitele acestui jargon și elimină cuvinte din limba comună, el o face dintr-o informare insuficientă și nu dintr-un purism excesiv. Alături de aceste elemente, de circulație regională, limba cunoștea o serie de termeni de proveniență bisericească, de multe ori neadaptați complet, circulînd în cercuri restrînse și neputînd să-și legitimeze prezența în limbă. Eliminarea lor s-a făcut foarte curînd și faptul acesta ne arată că Budai-Deleanu nu brusca evoluția limbii atunci cînd propunea renunțarea la ei. E adevărat că simpla prezență a unui sinonim în vorbirea literară nu era suficientă : autorul elimina, pe acest temei, cuvinte care aveau să dăinuiască pînă astăzi (*șiretlic*, *tacîm* etc.). În cazul cuvintelor bisericești, sinonimul invocat e adesea slav, cum e de pildă cazul lui *plean*, care era concurat de *jac* și de *pradă*, ceea ce face să vedem că eliminarea se propune în raport cu limba comună, considerată unitar, indiferent de etimologia cuvintelor. Cuvintele pe care le proscrie sînt de factura celor pe care le citează în prefață : *precestă*, *spăsitoriu*, *spăsi*, *izbăvi*, *plean*, *clicui*, *moliĭv* (= molitvă), *psalom*, *peasna pa vecernița*. Atitudinea lui Budai-Deleanu nu este izolată în cadrul epocii. În 1818, deci în același an în care Budai-Deleanu primea autorizația de a-și tipări *Lexiconul*, Veniamin Costache anunța, în prefața la *Liturghii*, că a înlocuit în texte termeni ca *molitvă*, *vohod*, *dvera*, *prestol*, *blagoslovit*, *teplotă* etc. prin *rugăciune*, *intrare*, *ușă*, *masă*, *binecuvîntat*, *căldură*, lăsînd cuvintele slave și grecești numai atunci cînd n-a găsit un echivalent în limba romînă. Cîțiva ani mai tîrziu, Mumuleanu va cere păstrarea termenilor slavi care sînt „dulci" la auz și răspîndiți în popor și eliminarea acelor care „sînt numai în gurile celor învățați și.. sînt aspre de fărîmă limba și dinții noștri..." Heliade va prelua aceste deziderate și le va da o amploare deosebită, mai ales în jurul anului 1840, fără a izbuti să evite anumite exagerări. Acestea se manifestaseră deja în 1797, cînd Radu Tempea se pronunțase împotriva lui *vreme*, *pricină* și *slugă*. Budai-Deleanu acceptă nu numai cuvintele slave unanim cunoscute, ci și pe cele de origină bisericească, care erau răspîndite și lipsite de sinonime în limba comună, cum ar fi *pocăință*, *duh*, *ceti*, *greși* și altele. Privit în felul acesta, purismul lui, deși nu poate fi negat, este justificat, în bună măsură, în primul rînd de evoluția ulterioară a limbii.

Limba romînă era însă „săracă" și eliminarea de cuvinte nu putea în nici un caz să remedieze această carență. Era trebuincioasă o îmbogățire a ei cu noi termeni, care se puteau obține în mai multe feluri. Ea începea într-un chip chiar din momentul în care se hotăra delimitarea și curățirea limbii. Apelul la elementele cunoscute în arii restrînse nu însemna numai confirmarea în limbă a unei categorii lexicale, ci și înzestrarea vocabularului cu termeni pe care limba comună îi pierduse de mult. În afara lor, autorul introducea în dicționar numeroase cuvinte necunoscute în limba

BDD-A10395 © 1958 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 20:53:43 UTC)

contemporană, dintre care o parte se aflau în cărțile vechi. Este tendința de arhaizare, pe care o constatam mai sus, în cuprinsul căreia trebuie să deosebim două momente distincte: repunerea în circulație generală a unor termeni căzuți în desuetitudine și dezgroparea cuvintelor din vechile monumente literare, făcută cu aceeași intenție. În ambele cazuri, atenția scriitorului se îndreaptă exclusiv asupra elementului latin, ceea ce face ca arhaizarea limbii să aibă un caracter latinizant. Tendința aceasta este depășită în importanță de orientarea neologizantă, care primează în concepția lingvistică a lui Budai-Deleanu. Constatarea e confirmată nu numai prin atenția pe care o acordă neologismului în *Prefață*, ci și prin faptul că autorul a conceput un dicționar de neologisme, pentru uzul oamenilor de cultură. Este vorba de *Lexiconul pentru cărturari*[1], din care nu ni s-au păstrat decît lista cuvintelor începătoare cu A.

Sursele de unde trebuiau împrumutate noile cuvinte sînt indicate de autor în primul dialog al *Dascalului românesc*. Ele par a se reduce la început la una singură, latina, și aceasta în virtutea faptului că ea „mama limbii noastre". Îndrumarea era generală și ea trebuia lărgită în privința terminologiei științifice și artistice prin apelul la limba greacă, și, în lipsa termenilor necesari în aceste două limbi, la limbile italiană și franceză. Citind opiniile lui Budai-Deleanu reproducem concomitent pe cele ale lui Petru Maior, cu observația că acesta din urmă excludea greaca și adăuga spaniola. Ordinea propusă de ei a fost contrazisă de evoluția limbii, care s-a adresat în primul rînd limbii franceze. Ea e contrazisă de altfel, în bună măsură, chiar de felul cum Budai-Deleanu o aplica în dicționar.

Prefața conține și ea o afirmație pe care *Lexiconul* o infirmă și deschide astfel posibilitatea unei discuții. Autorul cunoaște o serie de neologisme introduse recent de oamenii cei mai învățați și care fac parte din terminologia „învățăturilor sau meșteriilor". O parte dintre ele sînt folosite în cărți, altă parte în conversații și în scrisorile particulare. Pe toate acestea el le va însemna în *Lexicon* cu o „cruciță"(+). În plus, el mai adaugă cîteva neologisme, puține la număr, cunoscute de toate popoarele Europei și de cei „politiciți", care sînt necesare în lipsa unor termeni echivalenți în limbă. Din această categorie fac parte cuvinte ca: *alianță, cabinet, echipaj, bagaj, avangardă, modă* etc. Am avea așadar două diviziuni mari în rîndul neologismelor consemnate: una, cuprinzînd elementele recente, răspîndite în anumite cercuri, alta, pe cele puține la număr, introduse de autor. E cazul să arătăm că materialul oferit de *Lexicon* ne prezintă o situație în parte schimbată. Găsim în primul rînd un număr mare de neologisme, majoritatea de origine greco-latină, pe care autorul nu le notează cu cruce, lăsîndu-le să se confunde, în această privință, cu restul vocabularului. Termenii notați cu cruce (+) sînt concurați, ca număr, de alte neologisme care poartă

[1] În ms. Ac. nr. 2424, f. 123 r° – 164 v°.

BDD-A10395 © 1958 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 20:53:43 UTC)

semnul *x*. Explicația acestei contradicții ar putea fi obținută prin confruntarea cuvintelor pe care autorul le indica în prefață ca introduse de el în limbă cu realitatea dicționarului. Ne-am aștepta ca neologismele citate mai sus să fie însemnate în dicționar cu *x*, ceea ce ne-ar permite să concludem că toți termenii avînd acest semn sînt introduși de către autor. Spre surprinderea noastră numai *alianță* și *echipaj* poartă pe margine *x*; celelalte cuvinte sînt marcate prin „cruciță". Situația aceasta pune pe autor în contrazicere cu sine însuși și ne împiedică să adoptăm o părere hotărîtă în această privință. Credem totuși că adaptarea unui semn distinctiv (*x*) pentru o categorie de neologisme trebuie pusă în legătură cu termenii pe care autorul îi anunța în prefață ca fiind introduși de el[1].

Incertitudinea planează și în jurul numeroaselor neologisme care nu poartă nici o însemnare pe margine. Impresia noastră este că ele reprezintă primul stoc de termeni neologici, pătruns în limbă la sfîrșitul secolului al XVII-lea și în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, și pe care autorul, recoltîndu-l mai ales din cărți, l-a alăturat fondului tradițional al limbii. Explicația are meritul să seziseze cele două epoci în pătrunderea neologismului, și mai ales să confirme că în jurul anului 1800 limba scrisă încorporase în mod definitiv cuvintele introduse în cea dintîi perioadă. Deși notarea distinctă a neologismelor nu poate fi deocamdată rezolvată, credem necesar să transcriem cîteva cuvinte din fiecare categorie, pentru a desprinde unele concluzii generale.

— Termeni fără un semn special : *astrologhie, astronom, balsam, bibliotecă, cabală, caractiriu, caravană, casarmă, catarg, chiedru, chitanție, gheograf, gheometrie, gheometru, ghips, gramatică, grație, hameleon, himie* etc.

Termeni notați cu + : *admiral, advocat, amfibie, amfibolie, aghent, analecte, arhipelag, artelerie, arterie, autograf, autoritate, avangardă, bancă, banchet, banchier, cosmografie, cosmologhie, cosmopolit, simetrie, simpatie, thermometru* etc.

Cuvinte însemnate cu *x* : *academie, alegorie, alianță, aproba, autorisi, bal, bancoțedulă, bancoțetlă, biliar, bravură, brigantină, calande, canapă, catastrofă, clausulă, colos, comerț, conversație, echipaj, elastec, elastecie, emfas, emfilevsă, epilepsie, epileptic, epilog, escadră, escadron, galant, galanterie, gineros, gineroșie, grad* etc.

= Se observă în primul rînd, în ambele categorii, un număr destul de mare de termeni proveniți din latină, constatare firească, dacă ne raportăm la indicațiile teoretice ale autorului. Ei sînt foarte numeroși în *Lexiconul pentru cărturari* de unde desprindem pe *amor, amic, argut, abduce, austeritate, autoritate, absurditate* și chiar pe *avern, alumn, aură*, la care se pot adăuga

[1] O dovadă ar fi numărul mare de neologisme provenite din limba franceză, cuprinse în această categorie, ceea ce s-ar explica prin preferințele autorului pentru această limbă (v. mai jos p. 36).

BDD-A10395 © 1958 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 20:53:43 UTC)

cîteva din *Țiganiada*, consemnate și în dicționar : *princip, muză, defaimă, onor*. În transcrierea unor neologisme, mai ales în *Lexiconul pentru cărturari*, autorul respectă grafia originală, de aceea evită folosirea lui *z* în locul lui *s* (*abus, asil*) sau anunță de pe acum cariera lui *-ciune*, scriind : *ambiciune, atenciune*. Alături de acest prim stoc se remarcă numeroase cuvinte a căror proveniență grecească este evidentă, mai ales datorită transcrierii lui *ge, gi* prin *ghe, ghi* : *gheometru, ghips* etc. Prezența lor în prima categorie exclude o influență germană, prezentă de altfel la autor. E interesant să observăm pe lîngă o tendință de a substitui pronunțarea germană celei grecești (*chendaur, chendru* sînt considerate în *Lexicon* variante ale termenilor de bază, *țentaur, țentru*) o orientare evidentă înspre pronunțarea italiană. Astfel, într-o notă la Țiganiada [1], el preferă forma *ciclopi* celei grecești *chiclopi*, iar în dicționar *cilindru* lui *kilindru* (considerat variantă), după cum între cuvintele pe care le pune în circulație găsim *gineros*, nu *gheneros*. Deși formele cu *gh* și *ch* sînt mai numeroase și se pot întîlni chiar între termenii notați cu *x* (*metalurghie, omoghen*), se poate afirma că autorul începea să abandoneze pronunțarea *ghe, ghi* sau *che, chi* la neologisme. O confirmare a faptului aduce *Lexiconul pentru cărturari*, unde întîlnim *agitez, agita, agitare* și mai ales *agil*, după ce se șterge *aghil*. Termenii luați din grecește nu sînt prea numeroși, iar folosirea sufixelor grecești în adoptarea formelor neologice e rară (*autorisi* sau *amortisi* în dicționarul de neologisme). Prezența influenței neologice grecești este însă suficientă pentru a vedea că autorul trebuie să se lege de tradiția existentă în Principate, unde orientarea neologică se făcea încă în spre limba greacă. Acestui fapt i se datoresc și forme ca *avgur, avgurez, asvest*, care se găsesc în dicționarul de neologisme, sau *lavirint*, din comentariul *Țiganiadei*.

Stabilirea etimologiei cuvintelor de origine romanică înregistrate de Budai-Deleanu este destul de dificilă. Sînt numeroase cazuri cînd etimologia italiană a termenilor pare tot atît de probabilă ca și cea latină. Un fapt cert este însă că forme ca *agil, agitare* sau *ciclopi* indică o influență hotărîtă a pronunțării italienești. Tot o influență italiană trebuie căutată în legătură cu termeni din *Lexiconul pentru cărturari* ca : *artecolez, artefice, aspet, asolut, asiomă* (pe care autorul îl alătură lui *axiomă*) sau *aversitate*. Toate acestea sînt indicii care ne permit, împreună cu anumite elemente ale sistemului său ortografic, să vedem în Budai-Deleanu pe cel de-al treilea reprezentant important, în ordine cronologică, al curentului italienizant, după Ienăchiță Văcărescu și Gheorghe Șincai. Mult mai importantă este însă influența limbii franceze, ale cărei propoziții egalează înrîurirea pe care o exercită limba latină în adoptarea neologismelor. Ea se constată mai puțin în pronunțare și mai ales în împrumutul lexical direct. Citățm din termenii reproduși

[1] Ed. Byck, p. 142.

BDD-A10395 © 1958 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 20:53:43 UTC)

academic, aderent, adorat, adulterin, alianță, aliat, alienat, alpestru, alterat, alternativ, ambră, aproba, asambla, asasin, azimut, bal, bravură, brigantină, catastrofă, colos, comerț, conversație, critică, diafan, diagonal, dialect, dialog, diametru, dragon, echipaj, elegant, epilepsie, epileptic, epilog, escadră, escadron, galant, galanterie, grad, iconoclast, ideal, idiom, idiot, invalid, maiestate, mască, meteor, mineral (în CADE *minerai!*), *observație, omolog, organic, pretenție, problemă, profan, protector, varietate.*

Ajunși la capătul acestei expuneri, ne punem întrebarea legitimă în ce măsură limba folosită de autor în scrierile sale literare se situează în acord sau în contrasens cu îndrumările sale teoretice? Pentru a găsi un răspuns, e necesară studierea limbii scriitorului, operație care nu s-a făcut pînă în prezent într-o formă completă. În lipsa unei lucrări sistematice, trebuie să ne adresăm studiului lui D. Popovici, citat mai sus, care are alte obiective, dar care conține aprecieri generale asupra aspectelor de limbă prezente în opera literară a lui Budai-Deleanu[1]. Rezultatele la care a ajuns D. Popovici în această privință ne arată că autorul s-a întemeiat pe limba comună, colorată de regionalisme ardelenești. Alături de această îndrumare, autorul constată atracția pe care o exercită asupra lui Budai-Deleanu termenul arhaic și, mai ales, neologismele. Orientată în aceste direcții mari, limba literară a scriitorului ilustrează opiniile sale teoretice expuse mai sus. Împreună cu celelalte aspecte teoretice și practice ale operei sale lingvistice, asupra cărora nu ne putem opri aici, concepțiile lui Budai-Deleanu asupra modalității de constituire a romînei literare moderne ne indică într-însul pe una din cele mai remarcabile personalități pe care le-a cunoscut cultura romînă în cursul evoluției sale.

[1] D. Popovici, *Doctrina* ..., p. 114–116.

BDD-A10395 © 1958 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 20:53:43 UTC)